

ПОШУКИ ПАРАДИГМИ ПІЗНАННЯ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ (Теоретичні основи розуміння всесвітньої історії)

Розглянуто теоретичні проблеми періодизації історії економіки в контексті цілісного осмислення всесвітньо-історичного розвитку. Пояснено парадигми пізнання історико-економічного розвитку як альтернативні теоретичні конструкції. З'ясовано особливості їх взаємодії та питання взаємної компліментарності у процесі наукового дослідження.

Ключові слова: *унітарно-стадіальна парадигма, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, світ-системний аналіз, індустріалізм, постіндустріалізм, антиісторизм.*

Суперечності та альтернативи розвитку сучасного етапу людської історії актуалізують у теоретичному і практичному плані проблеми співвідношення процесів глобалізації з комунікативно-інформаційними технологіями, що перетворюють людство в єдину структурно-функціональну систему, та трансформації сучасних макро-цивілізаційних систем в єдину трансцивілізаційну мегасистему. Постає, зокрема, питання якою в майбутньому буде історія людства, насамперед її економічна складова, яка об'єктивна логіка розвитку людського суспільства. Питання прогнозування *передбачають звернення до аналізу теоретичних аспектів осмислення та інтерпретації історичного процесу, в тому числі історико-економічного, зростаючого значення економічних факторів у реальній всесвітній історії в просторі та часі.*

Філософсько-світоглядна та економічна думка нагромадили значні здобутки у пошуках парадигми суспільного розвитку та його історико-економічної складової: мислителі античності та доби Модерну (Ж. Боден, А.-Р.-Ж. Тюрго, Ж.-А.-Н. Кондорсе, А. Фергюсон, А. Сміт), філософи, соціологи, історики XIX ст. (К.-А. де Р. Сен-Сімон, О. Конт, Г. Спенсер, Р. Джонс, А. Бланкі, представники історичної школи в економічній теорії), науковці XX–XXI ст. (А. Тойнбі, С. Хантінгтон, Е. Тоффлер, Дж.-К. Гелбрейт, П. Друкер, Д. Белл, Л. Іноземцев, П. М. Леоненко, Ю. В. Павленко, Ю. Н. Пахомов, А. С. Філіпенко, А. А. Чухно і багато інших). Цей процес залишається в центрі уваги сучасного теоретико-економічного знання. Багато проблем потребує уточнення, переосмислення та нового трактування.

Метою статті є систематизація, порівняльний аналіз та виявлення теоретико-практичної значимості основних парадигм історико-економічного розвитку в контексті філософсько-світоглядних поглядів для опрацювання сучасних парадигмальних підходів і моделей соціально-економічних трансформацій.

Проблема історико-соціальних змін є однією з головних проблем сучасного суспільствознавства. Існують чотири основні групи теорій, які по-різному пояснюють розвиток соціальних систем та їх економічної складової. Вони формують унітарно-стадіальну, плюрально-циклічну (цивілізаційну), світ-системну, полілінійну парадигми пізнання світової історії.

Концептуальним методологічним принципом унітарно-стадіального підходу до

періодизації всесвітньо-історичного процесу є визначення людського суспільства як цілісного утворення, соціальної системи (організму), що розвивається на принципах зростання і ускладнення, структурування і функціоналізму, диференціації та інтеграції, функціонує за власними, лише йому властивими об'єктивними законами¹. Теоретичною основою унітаризму є трактування розвитку суспільства як складової універсального природного порядку і творця всесвітньої історії, прогресивно-еволюційного, лінійного і монодетермінованого, неперервного і безконечного, поступально-необоротного, з єдиними для всіх народів соціальними, культурними та економічними моделями, послідовними стадіями, які не можуть бути пропущені та не повторюються, зміна яких досліджується з погляду еволюції всієї системи. Економічна еволюція є складовою загальною еволюції. Відмінності в розвитку народів є наслідком їх різностадіальності. Головна увага приділяється вивченню історичних процесів у часі (вертикалі) на основі ендогенних механізмів саморозвитку. У рамках цього підходу сформувалися конкуруючі парадигми: еволюційно-прогресивістська (лінійно-стадіальна), формаційна і модерністська.

Еволюційно-прогресивістська парадигма має власні історичні етапи розвитку, потужну джерельну базу. Ідея прогресу людства присутня у мислителів античності Демокрита (приблизно 460–370 рр. до н. е.), Дикеарха (350–290 рр. до н. е.), Епікура (341–270 рр. до н. е.), Т. Л. Кара (приблизно 99–55 рр. до н. е.), які розповідали про розвиток форм господарської діяльності людини від полювання і збиральництва до скотарства і землеробства, освоєння людиною вогню, послідовність використання знарядь праці з дерева, каменю, міді та відкриття заліза. У добу середньовіччя Августин (354–430 рр.) започаткував релігійно-філософську періодизацію історичного розвитку на основі Біблії як здійснення задуму Бога (провіденціалізм) [1].

Ідея історичного прогресу сформувалася як складова філософських учень у добу Модерну (XVI–XVII ст.) з перемогою над богословською схоластикою раціоналістичної філософії та нової загальнонаукової парадигми пізнання природничих і суспільних процесів Декарта–Ньютона певною мірою під впливом Великих географічних відкриттів, порівняння життя американських індіанців з історією європейських й азійських народів. У XVIII ст. у добу європейського Просвітництва, Розуму і Філософії ідея прогресу розвинулася в *раціоналістичну теорію суспільного прогресу*. Вона охопила філософські, економічні та соціальні вчення того періоду, стала основою утвердження унітарно-стадіальної моделі історичного розвитку.

Лінійно-стадіальна схема людської історії (дикість – варварство – цивілізація) започаткована французьким філософом і політиком Ж. Боденом (1530–1596), який відродив ідею поступальності людського суспільства як єдиного організму і “світової держави”. Для характеристики первісної стадії розвитку людства він використовував поняття “дикість” і “варварство”, наступну стадію назвав громадянським суспільством (civilis societas). У цивілізаційній історії виокремив три епохи по 2000 років кожна: епоха домінування народів Сходу, епоха панування народів середньої смуги, зокрема греків і римлян, та епоха народів Європи (сучасної Ж. Бодену) [2, 25, 100, 108–109, 127, 265, 268]. Така модель періодизації була теоретично обґрунтована представником

¹ Існують також погляди на суспільство як: а) конкретне, соціально-історичне суспільство (систему, організм) з просторо-часовими межами, самостійну одиницю історичного розвитку, б) систему соціально-історичних організмів, в) сукупність індивідуумів, кожний з яких є суб'єктом історичного процесу, що формує принцип методологічного індивідуалізму.

шотландського Просвітництва А. Фергюсоном (1723–1816). Кожну стадію він характеризував з погляду форм господарювання, поділу праці, майнових відносин і типів суспільної організації [3].

Найбільшого поширення набула чотиристадійна періодизація на основі зміни форм господарської діяльності, або “способів життєзабезпечення”, з якими пов’язували відносини власності та структури влади. Вперше концептуально вона розроблена у працях французького філософа і економіста-фізіократа А.-Р.-Ж. Тюрго (1727–1781), який історію людства поділив на такі стадії: 1) дикунства з мисливством; 2) приручення тварин; 3) освоєння землеробства, будівництво міст; 4) появи “механічних мистецтв” (ремесел), торгівлі, суспільного життя [4]. Схему чотирьох стадій використовували такі відомі філософи та економісти, як Ф. Кене [5], А. Сміт (1723–1790) [6], Ж. А. Кондорсе (1743–1794) [7].

Періодизація історичного розвитку з виокремленням трьох епох (античності, середніх віків і нового часу) сформувалася у працях гуманістів Відродження впродовж XIV–XVII ст., набула наукового окреслення у працях німецького історика К. Келлера (1637–1707). Склалася хронологія епох: античність – до кінця V ст., епоха нового часу – з XVI ст. У XVIII ст. отримали статус наукових поняття “феодальне право”, “феодальні порядки”, “феодальний лад”, “феодальне суспільство”, “феодалізм”, “капітал” і “капіталіст” [8, 222–228].

У XIX ст. сформувалася *еволюційно-прогресивістська парадигма*, зміцнена в методологічному та теоретичному аспектах такими досягненнями.

1. Теорія суспільного прогресу була доповнена теорією соціальної еволюції, розробленою К.-А. де Р. Сен-Сімоном, О. Контом і Г. Спенсером.

2. Домінувала схема трьох стадій суспільного розвитку на основі матеріалістичного розуміння соціальної еволюції, серед критеріїв якого зростало значення економічних. На думку К.-А. де Р. Сен-Сімона, суспільні системи по висхідній проходять три стадії: античну, засновану на рабстві, середньовічну – феодально-станову з християнством і з XV ст. індустріальну, основою якої мають стати промисловість, плановість і централізм в управлінні економікою.

3. В історичній науці утвердився поділ всесвітньої історії на чотири світових епохи: давньосхідну, античну, середньовічну і нову. Російські науковці перші дві об’єднали за назвою “давній світ”. Датські археологи Х. Томсен (1788–1865) і Й. Ворсо (1821–1886) розробили періодизацію археологічних пам’яток (кам’яний, бронзовий і залізний віки) для характеристики технологічного розвитку.

4. Розвивалася ідея вирішальної ролі економічних факторів у суспільному розвитку (економічний детермінізм). Англійські мислителі Дж. Таусенд (1739–1816) і Ч. Холл (1739–1816) концепцію бідності побудували на аналізі еволюції економічного життя. Ірландський економіст У. Томпсон (1785–1833) писав про інститут рабства, феодальні порядки, капіталістичне суспільство, використав термін “продуктивні сили суспільства”. Англійський економіст Т. Годскін (1787–1869) обґрунтував пряму залежність між прогресом виробництва і зростанням продуктивних сил суспільства. Інший англійський економіст Р. Джонс (1790–1853) у праці “Політична економія народів” (1833) започаткував теорію некапіталістичних економічних систем, використовував поняття “спосіб виробництва і розподілу” та “економічна структура нації” як основу аналізу соціально-економічних відносин первісного, аграрного і промислового/індустріального суспільств [9]. Французький економіст А. Бланкі (1798–1854) в книзі “Історія політичної економії від давнини до наших днів” (1837) вперше використав поняття “промислова

революція” як перехід від ручного виробництва до машинного. Початком промислового перевороту окремі дослідники почали визначати перехід від традиційного до індустріального суспільства. У працях французьких вчених Л. Блана (1811–1882) і П. Прудона (1809–1865) вперше використано поняття “капіталізм” для визначення суспільно-економічного ладу.

5. У другій половині XIX ст. сформувався історико-економічний напрям досліджень, який представляли історики, економісти, соціологи і який отримав назву “економічна історія”. Дискусійним питанням була роль економіки в історії: економічний фактор є визначальним або одним з багатьох. Так, представники англійської школи економічної історії У.-Дж. Ешли (1860–1927) і Дж. Роджерс (1823–1890) та французької Н.-Д. Фюстель де Куланж і А.-Е. Се наголошували, що основною причиною всіх змін є “економіка. Це самоочевидно” [10, 61], ґрунтуючи свої дослідження на економічній інтерпретації історії.

Поширилися стадіальні моделі представників німецької історичної школи. В. Рошер (1817–1894) у “Коротких основах курсу політичної економії з погляду історичного методу” (1843) в історії націй виділив три великих періоди: найдавніший (земля – головний фактор виробництва); середньовічний (значну роль починає відігравати праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва); новий (панування капіталу). Б. Гільдебрант (1812–1878) у праці “Натуральне господарство, грошове господарство і кредитне господарство” (1864) запропонував стадіальну модель “трьох стадій розвитку форм обміну”: натуральне самодостатнє господарство середніх віків; грошове господарство мануфактурного періоду; розвинене кредитне господарство, яке є вершиною економічного розвитку націй. К. Бюхер (1847–1930), автор праці “Виникнення народного господарства” (1923) аналізував “три стадії розвитку господарських одиниць”: сім’я (натуральне господарство в первісних, античних і середньовічних суспільствах), місто (із просуванням товарів від виробника до споживача) і нація (функціонують сформований національний ринок, істинний капіталізм, повністю реалізуються такі економічні категорії, як капітал і процент). В. Зомбарт (1863–1941) і М. Вебер (1864–1920) головну увагу зосередили на дослідженні капіталізму як економічної системи з такими стадіями розвитку: торгова та буржуазно-промислова (М. Вебер), ранній, зрілий і пізній, що трансформується у “змішану” господарську систему (В. Зомбарт), та як форму цивілізації, цілісний історично-культурний феномен [11, 286–287, 443–450].

Представники класичної політичної економії, починаючи від А. Сміта, прогрес суспільства пов’язували з капіталістичною системою господарства, яку вважали єдиною можливою, природною та вічною, доринкові суспільства визначалися штучними та неекономічними, які недоцільно вивчати.

Конфліктність суспільного розвитку в XIX ст., отримані наукою емпіричні докази багаточисленних регіональних варіантів розвитку суспільств спричинили критику та відхід від ідей еволюціонізму, появу теорій інволюції.

У 20–40-х рр. XX ст. ідеї прогресу і лінійно-стадіального суспільного розвитку відродили економічні антропологі, культурологи і соціологи (неоеволюціонізм). Вони були доповнені концепціями однолінійного, універсального і багатолінійного еволюціонізму.

В американській науці концепцію однолінійності відстоював Л. Уайт (1900–1975). Основним методологічним принципом він вважав зростання ступеня складності соціокультурної системи в процесі переходу на новий організаційний рівень, розробив схему агрокультурної, паливної та термоядерної “енергетичних революцій”, основою

яких є взаємодія між людськими культурами і природним середовищем [12]. Концепцію багатолінійності започаткував Д.-Х. Стьюард (1902–1972), розглядаючи історію людського суспільства як суму систем, які розвиваються полінійно і паралельно в результаті адаптації людини до різних екологічних систем. У 1960-х рр. М. Салінз (1930 р. н.) і Е. Сервіс (1915–1996) запропонували дихотомічну схему: “загальної” універсальної (еволюція загалом, від меншої до більшої трансформації енергії, від нижчих до більш високих рівнів інтеграції) і “специфічної” еволюції (розвиток конкретних локальних суспільств як побічна лінія розвитку) [13]. Р. Карнейро (1927 р. н.) у працях 1970-х рр. зробив висновок, що однолінійність не заперечує багатолінійну еволюцію, між ними відсутні істотні відмінності [14, 49–55]. Голландський соціолог Х.-Дж. Классен стверджував, що соціальна еволюція не має заданого напрямку, періоди прогресу чергуються з періодами інволюції, запропонував розглядати базисним критерієм соціальної еволюції структурні зміни і комплексну взаємодію їх факторів [15]. Польський соціолог П. Штомпка основною тенденцією історичного процесу визначає контроль і управління природним середовищем (коеволюцію) [16, 170–171].

Британський археолог і антрополог Г.-В. Чайлд (1892–1957) у працях 1950-х рр. доводив ідею універсальної еволюції, спрямованої на дослідження закономірностей і глобальних змін розвитку, обґрунтував поняття “неолітична революція” та “міська революція” [17].

Значного поширення набула концепція “осьового часу” К. Ясперса (1883–1969), викладена у книзі “Джерела історії та її ціль” (1949) [18]. Обґрунтовується єдність людства і світового історичного процесу, джерелом якого є соціально-духовний фактор. В історії К. Ясперс виокремлює чотири періоди: 1) доісторичний (від виникнення людини до кінця IV тис. до н. е.); 2) великих культур давнини (з кінця IV тис. до VIII ст. до н. е.); 3) осьового часу (800–200 рр. до н. е.); 4) епоху науки і техніки (з XVI ст. – наш час). Найважливішою віхою був період з 800 по 200 р. до н. е., який вчений визначив як загальнолюдську добу розуму і особистості, усвідомлення конкретної особи як суб’єкта культурно-історичного процесу, яка почала протиставляти себе соціальній реальності та державній владі. Гігантський переворот у духовному житті забезпечив виникнення науки і техніки у германо-романських народів і започаткував світову глобальну історію людства.

Американський історик економіки К. Поланьї (1886–1964) розробив власну концепцію періодизації суспільного розвитку на основі розподілу матеріальних благ (“три форми інтеграції”): реципрокна система на стадії ранньопервісної економіки (обмін дарами залежно від обов’язків членів суспільства, коли кожний член суспільства намагається внести у спільне надбання общини максимум з метою отримання загальної шани і соціальних привілеїв); редистрибутивна система (у традиційних суспільствах, централізований перерозподіл матеріальних благ, який здійснюють представники державного апарату, залишаючи дедалі більший відсоток блага представникам правлячої верхівки); модель ринкової економіки з переходом до Нового часу. Форми інтеграції (моделі) не є стадіями розвитку суспільства. Між ними немає чіткої послідовності. Їх можна використати для аналізу суспільств на всіх цивілізаційних рівнях [19].

Представники неокласичного напрямку в економічній науці, одним з принципів якої є методологічний індивідуалізм, визначали теорію економіки як універсальну теорію економіки взагалі незалежно від суспільної форми її організації. Це фактично заперечує якісні відмінності між неринковими та ринковими економічними системами, залишається класичним положення про штучність, неприродність та неекономічність інших систем,

крім капіталістичної, економічний аналіз базується лише на кількісних відмінностях. Отже, проблеми некапіталістичних економічних систем не досліджувалися.

Необхідно зауважити, що до середини ХІХ ст. домінували філософські стадіальні схеми, які охоплювали всю історію людства, надалі економісти поширили стадіальні схеми розвитку європейської історії, капіталізму, на основі вибору підсистеми суспільства, переважно економічної з такими критеріальними ендогенними факторами як техніко-технологічні, економічні та інституціональні характеристики. За схемою К. Маркса (1818–1883) капіталізм поділяється на три стадії: торгово-лихварську, аграрну і промислово-мануфактурну, фабричну. Й-А. Шумпетер (1883–1950) акцентував увагу на ролі в історії нововведень, Гобсон – на типах конкуренції та організації ринків, С. Кузнець (1901–1985) розробив стадіальну модель досучасного і сучасного типу економічного зростання. Головним досягненням інституціональної теорії та соціології було створення у 1940–1960-х рр. концепцій індустріального суспільства, основою яких була ідея науково-технічного прогресу як джерела розвитку економіки, у кінці 1960 – 1970-х рр. – постіндустріального суспільства як відповіді на усвідомлення кризи індустріального суспільства [20, 28–31]. Серед науковців існують різні погляди на теорію і практику постіндустріалізму: 1) перехід від індустріального суспільства до постіндустріального а) відбувся, б) почався, в) далеке майбутнє; 2) теорія постіндустріалізму є а) утопією, б) найбільш впливовою соціальною мегатеорією, в) сучасне західне суспільство залишається індустріальним; 3) наступним і вищим етапом розвитку людського суспільства після постіндустріального суспільства є інформаційне суспільство (суспільство знань, нова економіка) [21; 22]. Сучасним розвитком еволюційно-прогресивістської парадигми є лінійні концепції глобалізації як стадії трансформації людства.

Лінійно-формаційна концепція історичного розвитку домінувала в радянській суспільній літературі впродовж 1930–1980-х рр. Доповнена визнанням різних темпів суспільного розвитку, вона була базовою парадигмою марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу. Послідовними соціально-економічними формаціями розвитку людства визначалися первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комунізм із соціалізмом як першою фазою. Основними формаційними ознаками були ступінь складності економічного базису (способу виробництва), що визначає надбудовні політичні, соціальні, духовні процеси, класова боротьба як рушійна сила розвитку, еволюція приватновласницьких відносин, що зумовлюють соціально-економічну нерівність та експлуатацію людини людиною.

Відмова більшості вчених від формаційного підходу відбувалася в процесі критики та переосмислення, запропонування нових формаційних схем, повернення до дискусій так званих “творчих марксистів”. Наголошується, що К. Маркс не використовував поняття “суспільно-економічна формація”. Основними вживаними термінами були “суспільна формація”, “історична формація”, “економічна структура суспільства”, “формації суспільного виробництва”, “економічна формація суспільства”. Марксова схема історичний розвиток давала змогу розглядати як послідовність таких формацій: доекономічної (первісної, або архаїчної); економічної в діалектичній єдності азійського, античного, германського/феодального (на основі особистісної залежності) і капіталістичного способів виробництва (“речової залежності”), причому капіталізм є останньою фазою економічної формації; постеконімічної, або комуністичної формації [23, 29–52].

Суперечливим залишається питання щодо визначення характеру азійського

способу виробництва. Перша дискусія “творчих марксистів” відбулась у 1925–1931 рр., друга – в 1957–1971 рр., третя – в 1987–1991 рр. Офіційна радянська наука тезис про особливий самостійний азійський спосіб виробництва заперечувала, всі суспільства Давнього Сходу, як і античні, вважалися рабовласницькими. Вчені, не згідні з офіційним трактуванням, використовували положення про дві лінії еволюції первісного суспільства: східна веде до азійського суспільства, західна – до античного [24]. Радянські вчені в 1970-х рр. заперечували положення формаційної парадигми щодо переходу від первісності до цивілізації та держави через утвердження приватної власності та експлуатації людини людиною. Використовуючи схему “трьох форм інтеграції” К. Поланьї, було обґрунтовано феномен “влади-власності”, згідно з яким основою формування експлуаторського суспільства був процес монополізації знаттю організаційно-управлінських функцій і суспільних ресурсів в умовах редистрибутивної системи. Вона залишається основою східного “азійського”, або державницького способу виробництва, що не здатний самостійно продукувати приватну власність і капіталізм. Принципово відмінний тип суспільства, так званий західний, побудований на приватній власності, сформувався в античних суспільствах і суспільствах германського способу виробництва, де були закладені підвалини європейського шляху розвитку, що привів до капіталізму [25, 54–58].

Погляди сучасних дослідників ґрунтуються на заміні економічного детермінізму на техніко-технологічний, визнанні рабовласництва і феодалізму як явищ, властивих лише європейським суспільствам, відмові від визнання їх окремими формаціями, хоча поняття “феодална економіка” та “рабовласницька економіка” в економічній літературі зберігаються.

Суперечливим залишається питання про значення формаційної періодизації. Так, академік А. Чухно оцінює її як можливість застосувати науковий принцип єдності історичного і юридичного до розвитку суспільства, за безліччю різноманітних подій в історії людського суспільства побачити закономірні ступені руху суспільства до вершини цивілізації [26, 40].

Модерністська парадигма пізнання історичного розвитку виникла в 50–60-х рр. ХХ ст. і розвивалася як міждисциплінарна. Створена періодизація типологізувала суспільства на премоделерні, моделерні та постмоделерні.

Існують різні концепції модернізації [27; 28]. У 1950–1960-х рр. сформувалася лінеарна (векторна, еволюційно-стадійна, структурно-функціональна) модель модернізації як уніфікованого глобального процесу по лінії традиційність – сучасність. Завданням теорії модернізації було пояснення процесів переходу від традиційного/премоделерного суспільства до сучасного/моделерного. Перша хвиля або органічна модернізація охопила країни Західної Європи і Північну Америку між ХVІІ–ХІХ ст. і розгорталась переважно завдяки ендогенним чинникам, зокрема докорінним змінам у сфері культури, політики, економіки, ментальності, світогляду. Вторинна, неорганічна модернізація відбувається як відповідь на зовнішній виклик з боку більш розвинутих країн і здійснюється як: а) ендогенно-екзогенна на власній основі та на основі запозичень; б) екзогенна на основі запозичень за відсутності власного підґрунтя, що характерно для країн з ринками, що розвиваються, на південноамериканському, азійському, африканському континентах. Її підсумком є сукупність якісних змін традиційного суспільства з метою адаптування до індустріального виробництва. У літературі ці процеси визначають як європеїзація, або вестернізація, наздоганяльна модернізація, або модернізація із запізненням. В одних концепціях модернізація

розглядається як об'єктивний процес, в інших – як політика урядів премодерних держав. П. Штомпка зауважує, що на сучасному етапі модернізація охоплює розвиток слаборозвинених або відсталих суспільств, спрямований на те, щоб наздогнати провідні, найбільш розвинені країни (досягнення певного стандарту згідно з прийнятою шкалою змін) [29, 170–171]. С. Хантінгтон процес модернізації характеризував такими показниками як революційність, комплексність, системність, глобальність, тривалість і масштабність, стадійність змін, гомогенність, незворотність, прогресивність [30, 288–289]. Модернізація оцінюється як провідний спосіб поширення капіталізму у світі [31].

Дослідження економічного аспекту отримало назву “модернізаційна макротеорія”, або школа девелопменталізму: “індивідуальні суспільства” розвиваються прогресивно, паралельними шляхами, але з визначеними стадіями і конкретними перспективами. Засновники модерністської парадигми А. Десаї та Ш. Ейзенштадт складовими економічної модернізації вважали індустріалізацію, економізацію сучасної людини, інституціоналізацію економічного життя, формування та розвиток національних і транснаціональних ринків, використання досягнень науково-технічної революції, постійне вдосконалення методів управління економікою та виробничих технологій, що сприяло появі раціональної бюрократії, менеджменту та економічної науки [32].

Більшість вчених засадничим фактором вважає індустріалізацію, тому створення теорії індустріалізації як основи економічного прогресу було важливою складовою досліджень. Залежно від рівня індустріального розвитку суспільства характеризують як доіндустріальні, ранньоіндустріальні/капіталістичні, зрілі/розвинені індустріальні. Найвідомішою є теорія стадій економічного зростання У. Ростоу (1916–2003), в якій за прикладом Великої Британії визначені послідовні “ідеальні” стадії економічного зростання кожної нації на шляху до індустріального суспільства, модернізація аналізується як системний та іманентний процес.

У кінці 1960–1970-х рр. парадигма лінійної модернізації зазнала різкої критики. За умов, коли прогнози модернізаційних програм економічного зростання для країн з ринками, що розвиваються, не реалізувалися, модернізаційну школу звинувачували в універсалізмі та оптимізмі, західно-центризмі, відсутності історизму, ігноруванні особливостей країн, що розвиваються, міжнародної ситуації та зовнішньоекономічного фактору, помилкових рекомендаціях модернізаційних програм, зокрема щодо політики імпортозаміщення. Виникла модель парціальної модернізації, згідно з якою процес модернізації відбувається як “частковий” через взаємозв'язок традиційних і модернізаційних елементів [33, 80–85]. З кінця 1980-х рр. постмодернізаційні дослідження характеризують відмова від інтерпретації модернізації як еволюційного системного процесу трансформації, визнання національних моделей модернізації, конструктивної ролі соціокультурних традицій у модернізаційних змінах, дослідження компаративних моментів і феномена конфлікту, циклічної природи модернізації, екзогенних і міжнародних аспектів розвитку. Виникла транзитологія – неокласична теорія модернізації, що визнає лише ринок як фактор розв'язання будь-яких суспільних проблем під контролем інтелектуальної та політичної еліти [34].

У сучасній суспільній думці поширюється погляд щодо наукової неспроможності та невідповідності унітарно-стадіального підходу історичній реальності. Найбільш негативно його критикують представники антиісторизму. В 1872 р. французький математик, економіст і філософ А.-О. Курно (1801–1877) у праці “Розгляд ходу ідей і подій в новий час” (1872) заперечував закони історії та пояснення історії як послідовності подій, вважав завданням істориків і філософів встановлення причинних зв'язків між

подіями з погляду їх незалежності. Про те, що історія вільна, не детермінована як природа або фатальність, непередбачена як людина для самого себе, писав Р. Арон [35, 81–82]. Філософ і соціолог К.-Р. Поппер (1902–1994) стверджує, що єдиної історії, її законів і послідовних стадій не існує, перевірити їх універсальність неможливо, тому науковий закон еволюції також неможливий, а історичний розвиток багатоваріантний і випадковий. Найглибшою революцією, через яке пройшло людство, є перехід від колективістського, “закритого” суспільства до цивілізованого, або відкритого [36, 55–56; 37, 131–132, 220].

Позиції антиісторизму та соціологічного номіналізму відстоюють представники неоавстрійської школи Л. фон Мізес (1881–1973) і Ф. фон Хайек (1889–1992). Суспільство трактується як сума індивідуумів, історія – як діяльність атомізованих індивідів, які думають і діють відповідно до ідей, які власне продукують (соціологічний номіналізм) [38, 43]. Нові ідеї створюють окремі видатні особи – піонери і лідери, яких наслідують і за якими йде більшість [39, 139]. Експансія неокласики у 70–80-х рр. ХХ ст. посилила її претензії на статус універсальної соціальної науки і зумовило появу економічного імперіалізму. Запанувала така теза: оскільки будь-яка діяльність людини раціональна, вона є предметом економічного аналізу. Її реалізація втілюється в сучасних неонституціональних теоріях, які аналізують суспільні відносини з погляду “економічної людини”. В одній зі складових концепції консьюмеризму майбутнє людства визначається як модель економіки споживачів, яку пояснює єдина монетарно-ліберальна теорія економіки.

Проведене дослідження дає змогу зробити такі *висновки*:

– дослідження історико-економічного розвитку відбувалося в рамках філософсько-світоглядного унітарно-стадіального підходу до пізнання всесвітньої історії, який утвердився в XVI–XVIII ст. і домінував у XIX ст., еволюцію якого у ХХ ст. характеризує перехід від економічного детермінізму до технологічного та екологічного, обґрунтування соціальної еволюції як полілінійної (різні еволюційні потоки), багатоспрямованої, результат комплексної взаємодії економічних, соціополітичних, культурних, персоналістичних та інших факторів;

– лінійно-стадіальну, формаційну та модерністську парадигми об’єднують спільні теоретико-методологічні положення жорсткого ядра, зокрема визнання суб’єктом історичних процесів суспільство загалом, яке складається з окремих соціально-історичних організмів та їх систем, абсолютизація неперервності прогресивного та еволюційного історичного процесу у просторі та часі, ігнорування горизонтальних зв’язків між соціоісторичними організаціями;

– в економічній теорії простежуються три основних напрями: неокласика обмежується лише теорією ринкової економіки та методологічним індивідуалізмом; інституціональна теорія формує еволюційну парадигму економічної теорії, досліджуючи економіку і суспільство в процесі змін; представники антиісторизму заперечують прогресивність і спадкоємність розвитку, об’єктивність фактів і результатів історичного дослідження.

На противагу унітарно-стадіальній парадигмі типологізації суспільного розвитку виникли і набули поширення плюральні-циклічні, світ-системна, багатолінійна парадигми осмислення історії, висвітлення яких є *подальшим завданням*.

Література

1. Провиденціалізм Августина Аврелія і початок філософії історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://storyo.ru/filo/11_05.htm.

2. Боден Ж. Метод легкого познания истории / Ж. Боден. – М. : Наука, 2000. – 412 с.
3. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
4. Тюрго А.-Р.-Ж. Размышления о создании и распределении богатства / А.-Р.-Ж. Тюрго // Кене Ф. Физиократы : избр. произвед. / Ф. Кене, А. Тюрго, П.-С.-Д. де Немур. – М. : Эксмо, 2008. – С. 578–635. – (Антология экономической мысли).
5. Кене Ф. Философия земледелия / Ф. Кене // Ф. Кене. Физиократы : избр. произвед. / Ф. Кене, А. Тюрго, П.-С.-Д. де Немур. – М. : Эксмо, 2008. – С. 288–361. – (Антология экономической мысли).
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2008. – 960 с. – (Антология экономической мысли).
7. Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого ума / Ж.-А. Кондорсе // Философия истории : антолог. – М. : Аспект-Пресс, 1994. – С. 38–48.
8. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVII вв. Т. 2 : Игры обмена / Ф. Бродель. – М., 1988. – 672 с.
9. Семенов Ю. И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю. И. Семенов. – М. : Современные тетради. 2003. – 776 с.
10. Февр Л. История или политика? / Л. Февр. – Бои за историю. – М. : Наука, 1991. – 635 с.
11. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст. : навч. посіб. / В. В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 566 с.
12. Уайт Л. Концепция эволюции в культурной антропологии / Л. Уайт // Антология исследований культуры. Т. 1: Интерпретация культуры. – СПб. : Унив. кн., 2006. – С. 536–558.
13. Салинз М. Экономика каменного века / М. Салинз. – М. : ОГИ, 1999. – 296 с.
14. Карнейро Р. Культурный процесс / Р. Карнейро // Антология исследований культуры. Т. 1 : Интерпретация культуры. – СПб. : Унив. кн., 2006. – С. 421–438.
15. Классен Х.-Дж. Проблемы, парадокси и перспективы эволюционизма // Альтернативные пути к цивилизации. – М. : Логос, 2000. – С. 6–23.
16. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
17. Лыиша В. А. Гордон Чайлд и американський неоеволюціонізм / В. А. Лыиша // Вопросы теории. – 2001. – № 5. – С. 44–48.
18. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1991. – 527 с.
19. Полянй К. Великая трансформация: Политические и экономические истоки нашего времени / К. Полянй. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.
20. Родіонова Л.А. Від індустріалізму до інформаціоналізму : теорії трансформації / Л. А. Родіонова // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6. – С. 27–31.
21. Переосмысливая грядущее. Крупнейшие американские экономисты и социологи о перспективах и противоречиях современного развития // МЭМО. – 1998. – № 11. – С. 5–26.

22. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 304 с.
23. Иноземцев В. А. Очерки истории экономической общественной формации : науч. изд. / В. А. Иноземцев. – М. : Таурус Альфа : Век, 1996. – 400 с.
24. Крадін Н. Н. Проблемы периодизации исторических макропроцессов / Н. Н. Крадин // История и математика: Модели и теории. – М. : ЛКИ/URSS, 2008. – С. 166–200.
25. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст. : навч. посіб. / В. В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 566 с.
26. Чухно А. Цивілізаційні і формаційні підходи та їх роль в економічній теорії та суспільній практиці / А. Чухно // Економіка України. – 2001. – № 6. – С. 38–42.
27. Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics [Електронний ресурс] / S. P. Huntington // Comparative Politics. – 1971. – Vol. 3, № 3. – P. 283–322.
28. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.
29. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
30. Huntington S.P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics [Електронний ресурс] / S. P. Huntington // Comparative Politics. – 1971. – Vol. 3, № 3. – P. 283–299.
31. Федотова В. Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации / В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова. – М. : Изд-во “Культурная революция”, 2008. – 608 с.
32. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.
33. Побережников И. В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоретико-методологические проблемы модернизации / И. В. Побережников. – М. : РОССПЭН, 2006. – 240 с.
34. Бокарев Ю.П. Теории модернизации и экономическое развитие [Електронний ресурс] / Ю.П. Бокарев. – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/misl/idea/teorii_modernizacii_i_ekonomicheskoe_razvitije_2010-04-13.htm.
35. Арон Р. Введение в философию истории // Р. Арон. Избранное: Введение в философию истории. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Унив. кн., 2000. – 543 с.
36. Поппер К. Ницета историцизма / К. Поппер. – М. : Изд. группа “Прогресс” : VIA, 1993. – 188 с.
37. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона / К. Поппер. – М. : Феникс : Междунар. фонд “Культурная инициатива”, 1992. – 448 с.
38. Хайек Ф. А., фон. Познание, конкуренция и свобода: Антология сочинений / В. А. фон Хайек. – СПб. : Пневма, 1999 – 288 с.
39. Мизес Л., фон. Теория и история. Интерпретация социально-экономической эволюции / Л. фон Мизес. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 295 с.

Закінчення статті у наступному номері журналу.

Редакція отримала матеріал 21 травня 2013 р.